

ข้าว: พืชเศรษฐกิจในยุคสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ส่งผลต่อศิลปกรรมใน
วัดปทุมวนารามและวัดเวฬุราชิน

Rice: Economic Cultures During the Bowring Treaty that Affected the Arts
at Pathumwanaram and Welurachin Temple

วชิรวิชญ์ ตั้งธนาณูวัฒน์

Wachirawit Tungtanuwanat

สถาบันนิติเวชวิทยา โรงพยาบาลตำรวจ, สำนักงานตำรวจแห่งชาติ

Institute of Forensic Medicine, Police General Hospital, Royal Thai Police

Received: December 6, 2022

Revised: January 11, 2023

Accepted: January 13, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้เป็นการศึกษาเชิงประติมานวิทยาที่มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายอิทธิพลของข้าว พืชเศรษฐกิจยุคหลังลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ส่งผลต่อการสร้างงานศิลปกรรมของวัดปทุมวนารามและวัดเวฬุราชินซึ่งกำลังสร้างในช่วงเวลานั้น โดยศิลปกรรมในวัดปทุมวนารามที่เกี่ยวข้องกับ ข้าว-ชาวนา-การปลูกข้าว ได้แก่ (1) ลวดลายภาพธรรมชาติห้องนาและชีวิตชาวนาที่บ้านประตู-หน้าต่างพระอุโบสถ (2) รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระสาयน์มาประดิษฐาน ณ พระอุโบสถ และพระราชนิพนธ์ตำนานพระสาयน์ราชาธิบายว่าพระพุทธรูปนี้มีฤทธิ์บันดาลให้เกิดฝนได้ (3) จัดตั้งประติมากรรมคางคกศิลา สัญลักษณ์ของพญาคันคากไว้ท้ายพระอุโบสถ พญาคันคากนี้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์บูชาเพื่อขอฝนตามความเชื่อชาวนาลาว ส่วนวัดเวฬุราชินนั้นประดิษฐานลายหน้าบันเป็นภาพสองพญานาคชิงเหรียญกษาปณ์แต่เม้งทงบื้อซึ่งดัดแปลงมาจากภาพสองมังกรชิงมุกไฟ เพื่อสื่อถึงการเกิดฝนตก และสอดคล้องกับตราประจำตำแหน่งเจ้าพระยาพลเทพ (พญานาค) และเงินเหรียญกษาปณ์ที่นำมาใช้แทนเงินพดด้วงในสมัยนั้น

คำสำคัญ: วัดปทุมวนาราม, วัดเวฬุราชิน, สนธิสัญญาเบาว์ริง, พญาคันคาก, ข้าว

Abstract

This Iconography academic article was intended to explain the influence of rice, economic cultures after the signing of the Bowring treaty that affected the moment of artwork at Pathumwanaram temple and Welurachin temple. the artwork related to the rice, farmer and agriculture at Pathumwanaram temple consists of (1) patterns that representing a rice fields and the farmer's daily life on the door and window of the Phra Ubosot (2) King Rama IV move Phra Sai to be enshrined at the Phra Ubosot and literary work (legend of Phar Sai) by the King explains that this image of Buddha has the power that can cause the rain (3) set up a stone toad sculpture, the symbol of Phaya Kan Khak at outside behind the Phra Ubosot, which Lao's farmers believe this sculpture can cause the rain. As for Welurachin temple, the pediment's pattern was invented to depict two Nagas vying for the coin of Tae Meng Thong Por, which adapted from the image of two dragons vying for fire pearl to convey

the occurrence of the rain, corresponds to the insignia of Chao Phraya Polthep (Naga) and coins for spend instead of Pod Duang's money (the ancient Siam round coin money shaped like a grub).

Keywords: Pathumwanaram, Welurachin, Bowring Treaty, Phaya Khan Khak, Rice

บทนำ

สนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นสนธิสัญญาทางการค้าที่ราชอาณาจักรสยามในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ลงพระนามกับสหราชอาณาจักรเมื่อ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 โดยเรียกสนธิสัญญานี้ตามชื่อเซอร์จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring, 1792 – 1872) ราชทูตอังกฤษ ผลของสนธิสัญญาเบาว์ริงแบ่งออกเป็น 2 ด้านคือ 1. ด้านกฎหมายและรัฐศาสตร์ สยามอนุญาตให้จัดตั้งกงสุลอังกฤษในกรุงเทพมหานครและรับประกันสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และอนุญาตให้ชาวอังกฤษถือครองที่ดินในสยามได้ 2. ด้านเศรษฐศาสตร์การค้า สยามยกเลิกระบบการค้าผูกขาดโดยรัฐผ่านพระคลังสินค้า ยกเลิกจัดเก็บค่าธรรมเนียมปากเรือ โดยอนุญาตให้ชาวอังกฤษ (ภายหลังรวมฝรั่งเศสและอเมริกา) เข้ามาทำการค้าได้อย่างเสรี และเก็บภาษีสินค้าขาเข้าร้อยละ 3 ส่วนสินค้าขาออกเก็บตามพิกัดที่ตกลงไว้ท้ายสัญญา มิให้เก็บซ้ำซ้อนอย่างแต่ก่อน

Nana, K. (2012) อธิบายผลกระทบด้านการค้าและการผลิตภายในประเทศของสยามภายหลังสนธิสัญญาว่าทำให้สยามถูกดึงเข้าสู่วงจรการผลิตในลักษณะอาณานิคม กล่าวคือต้องตกเป็นประเทศที่ผลิตวัตถุดิบเพียงไม่กี่อย่างเพื่อสนองตอบความต้องการของประเทศมหาอำนาจ ประเทศสยามได้กลายเป็นแหล่งปลูกข้าวสำหรับเลี้ยงแรงงานในแถบเอเชียอาคเนย์และประเทศจีน โครงสร้างการผลิตในประเทศต้องเปลี่ยนแปลงไป...แรงงานไทยมุ่งไปในการผลิตข้าวเพื่อการส่งออกเกือบทั้งหมด...เศรษฐกิจของสยามเกือบจะเรียกว่าขึ้นอยู่กับการผลิตข้าวโดยสิ้นเชิง

“ข้าว” ซึ่งเดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลก่อนทรงปิดห้ามมิให้จำหน่ายส่งออกนอกประเทศเพราะเป็นเสบียงยุทธปัจจัย ราคาข้าวเปลือกในสมัยนั้นขายเพียงเกวียนละตำลึงกับสองบาท (6 บาท) ดังปรากฏในจารึกโคลงกลบทประติศคนเวลา วัด

พระเชตุพน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

๑ อยู่ทอเยยศเยียงด้าว ดาวดิงส์แลแฮ
สรรพสิ่งสมบัติพึง เลื่องหล้า
ข้าวเกวียนละตำลึง สองบาท
พรพัตร์ชาติค่าค่า สี่ห้าหกสลึง ๓

(Lausunthorn, N., 2001) สอดคล้องกับพระราชดำรัสในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ว่า สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าวเกวียนละตำลึงบ้าง ห้าบาทบ้าง ตำลึงกึ่งบ้าง (4 - 6 บาท) แต่ชาวบ้านไม่พอใจ เพราะขายข้าวได้น้อยไม่พอกิน ต้องทิ้งนาให้เป็นป่ารกแลเวรนาเสียหายหมื่นไร่ไปหากินอย่างอื่น แต่กลับเป็นประโยชน์ต่อพ่อค้าที่ลักลอบส่งออกข้าวเนื่องจากได้ส่วนต่างกำไรมหาศาล (Clergy of Wat Anongkaram, 1968) ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงอนุญาตให้ส่งออกข้าวได้ โดยพระราชดำริว่าจะทำให้ได้สมประโยชน์ทุกฝ่าย ฝ่ายรัฐได้เก็บภาษี ฝ่ายชาวนาก็ขายข้าวได้ราคาสูง และฝ่ายพ่อค้าพาณิชย์ได้กำไรจากการเป็นนายหน้าค้าข้าว และเป็นการแผ่พระราชกุศลให้แก่ชาวต่างชาติที่ไม่มีข้าวกิน ได้มีข้าวไว้ประทังชีพ

ราคาข้าวในสมัยรัชกาลที่ 4 หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ปรับสูงขึ้น 3 ถึง 4 เท่าตัว เป็นเกวียนละ 4-5 ตำลึง (16-20 บาท) และสูงขึ้นถึง 10 เท่าตัวใน ปี พ.ศ. 2407 ที่เกิดวิกฤตภัยแล้งนาแล่ม ปีนั้นข้าวเปลือกราคาสูงถึงเกวียนละ 60 - 70 บาทตามเกรดข้าวงามหรือไม่งาม (Clergy of Wat Anongkaram, 1968)

หลังลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริง ข้าวกลายเป็นพืชเศรษฐกิจนำเงินตราเข้าประเทศมากมาย ชาวนาลืมตาอ้าปากได้มีทรัพย์สินใช้จ่ายไม่ขัดสนดังก่อน เห็นได้จากช่วงปีแรกหลังลงนามสนธิสัญญาฯ มีเรือต่างประเทศเข้ามาค้าขายเพิ่มมากขึ้นเป็น 103 ลำและเพิ่มมากขึ้นเรื่อยทุก

ปี จนกระทั่งปลายรัชกาล พระราชพงศาวดารฯ บันทึกว่า “ลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขายซื้อข้าวออกไปปีหนึ่งก็ถึง 300 ลำ บางปีก็ถึง 400 ลำ ราษฎรก็ได้ขายข้าวไปแก่ลูกค้านานาประเทศ เป็นจำนวนข้าวออกไปปีหนึ่งก็ถึง 80,000 เกวียนบ้าง 80,000 เกวียนเศษบ้าง เงินค่ามาก็ถึง 4,000 ชั่ง 5,000 ชั่ง ราษฎรก็ได้มีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล จนขึ้นแต่ลาวเป็นคนเกียจคร้านไม่มีใครจะทำไรไถนยากจนทรพลงกว่าภาษาอื่นๆ หาเข้ากินค้าข้าวกรอกหม้อขอทานเขากิน ทุกวันนี้มีเงินซื้อกินไม่เหมือนแต่ก่อน” (Thipakornwong, 2012)

พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์และขุนนาง จัดเป็นกลุ่มชนชั้นนำในสังคม ที่มีความสามารถในการรังสรรค์งานศิลปะ และแหล่งแสดงงานศิลปะที่ดีที่สุดในยุคนั้นก็คือวัด โดยวัดเป็นศูนย์เผยแพร่กระจายข่าวในสมัยนั้น เห็นได้จากประกาศรัชกาลที่ 4 ที่พิมพ์เผยแพร่ขึ้นทรงรับสั่งให้ไป “ปิดไว้ที่วัดใหญ่ๆ ที่ศาลากลาง ที่การบูเรียม” (Clergy of Wat Anongkaram, 1968) วัดจึงเหมาะด้วยประการทั้งปวงที่จะเป็นแหล่งแสดงงานศิลปะด้วย เมื่อสำรวจศิลปกรรมบริเวณบานประตู-หน้าต่างด้านนอกของพระอุโบสถหรือวิหาร ซึ่งเป็นส่วนที่สามารถแสดงงานศิลปะได้อย่างเด่นชัดของพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์ใหม่ พบว่าแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะใหญ่ๆ คือ 1. บานประตูลายไทย ได้แก่ บานประตูวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม (สร้าง พ.ศ. 2407-2408) เป็นงานไม้แกะสลักไม้ปิดทองประดับกระจกลายก้านแย่งใบเทศซ้อน 2 ชั้นซ้อนกับลายดอกลอยพุ่มข้าวบิณฑ์, บานประตูวัดราชนันทาราม (สร้าง พ.ศ. 2386-2406) ลงรักปิดทองเป็นลายพุ่มข้าวบิณฑ์มีเทพนมอยู่ภายใน เป็นต้น 2. บานประตูลายเกี่ยวเนื่องกับพระมหากษัตริย์ ได้แก่ บานประตูวัดบวรนิเวศวิหาร (สร้าง พ.ศ. 2367-2406) ประดิษฐ์ลายรัตนทั้งเจ็ดของจักรพรรดิราช เครื่องราชกกุธภัณฑ์-เครื่องราชูปโภค พระแสงราชศัสดาและพระราชพาหนะ, บานประตูวัดโสมนัสวิหาร (สร้างพ.ศ. 2395-2399) ประดิษฐ์ลายรัตนทั้งเจ็ดของจักรพรรดิราชเช่นกัน, บานประตูพระวิหารวัดมกุฏกษัตริยาราม (สร้างพ.ศ. 2409-2413) เขียนลายรดน้ำ ภาพพระมหาพิชัยมงกุฏเทินเหนือช้างเอราวัณ เป็นต้น 3. บานประตูลายเอกเทศที่สะท้อนแนวพระราชดำริส่วนพระองค์ เช่น บานประตูวัดบรมนิวาส (สร้าง พ.ศ.2375-2399) ประดิษฐ์สัญลักษณ์ดวงอาทิตย์

และดวงดาว ซึ่งเป็นเทววัตถุนท้องฟ้าที่พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัย (Tungtananuwat, W., 2022), บานประตูวัดมหาพฤฒาราม (สร้าง พ.ศ. 2394-2409) ประดิษฐ์ลายภาพเกี่ยวเนื่อง เพื่อสื่อถึง “วัดท่าเกวียน” นามเดิมของวัด, บานประตู-หน้าต่างวัดบุปผาราม ธนบุรี (บูรณะ พ.ศ. 2391 และ 2507) ประดิษฐ์ตราสัญลักษณ์ผู้ปฏิสังขรณ์ทั้งสาม คือ ตราฉัตรและพระมหามงกุฏ หมายถึง รัชกาลที่ 4, ตราบัวแก้ว หมายถึงเจ้าพระยาวิเทศโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค) และตราสุริยเทพแบบฝรั่ง หมายถึง สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ตราพระมหามงกุฏ (ช่วง บุนนาค) เป็นต้น

บทความวิชาการฉบับนี้เป็นการศึกษาเชิงปริมาณพรรณนา (Iconographical analysis) เลือกศึกษาศิลปกรรมในวัด 2 แห่ง คือวัดปทุมวนารามที่สร้างโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวัดเวสุรราชินที่สร้างโดยเจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีกรมนาที่เกี่ยวของอย่างยิ่งกับวงจรการผลิตข้าวและชาวนา ซึ่งวัดทั้งสองนี้ม้งานศิลปะหลายชิ้นแสดงถึงอิทธิพลข้าว การผลิตข้าว การค้าข้าว ซึ่งสะท้อนถึงเศรษฐกิจของสยามในยุคหลังลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริง มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายอิทธิพลของข้าว การผลิตข้าว การค้าข้าวต่อการสร้างสรรค์งานศิลปะในวัดปทุมวนารามและวัดเวสุรราชิน

อิทธิพลของข้าว การผลิตข้าว การค้าข้าวต่อการสร้างสรรค์งานศิลปะในวัดปทุมวนารามและวัดเวสุรราชิน

1. บทบาทของราชสำนักกับการบริหารจัดการข้าวยุคหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง

1.1 มาตรการบริหารจัดการข้าวในระยะแรก

ผลจากสนธิสัญญาฯ ระยะแรกพ่อค้าตื่นตัวที่จะรับซื้อข้าวเพื่อส่งออกมากขึ้น ทำให้ราคาข้าวในประเทศมีแนวโน้มสูงขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ และส่งผลกระทบต่อผู้บริโภคที่ต้องซื้อหาข้าวในราคาที่สูงขึ้น ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงใช้ “ประกาศรัชกาลที่ 4” เป็นกระบอกเสียงเผยแพร่ข่าวและนโยบายข้าวอยู่เป็นระยะๆ ได้แก่

1.1.1. การเตือนให้ราษฎรซื้อข้าวในช่วงที่ราคายังไม่สูง รวมถึงการพยากรณ์ราคาข้าวล่วงหน้าที่ผันแปรตาม “ปริมาณน้ำฝน” ที่คาดว่าจะตกหรือแล้งตามหลักโหราศาสตร์ เช่น ประกาศเตือนให้ราษฎรซื้อข้าวเพราะจะเปิดให้จำหน่ายออกนอกประเทศประกาศ (3 ก.ค.

2399), ประกาศเตือนสติผู้ซื้อข้าวขายข้าว (4 ม.ค. 2400) (Clergy of Wat Anongkaram, 1968), ประกาศตักเตือนเรื่องซื้อข้าวขายข้าวในปีมะเส็ง (6 เม.ษ. 2400) เป็นต้น

1.1.2. ทรงแนะนำให้ชาวนาเร่งปลูกข้าว และเลือกชนิดพันธุ์ที่ตลาดชาวต่างประเทศต้องการ เช่น ในประกาศตักเตือนเรื่องซื้อข้าวขายข้าวในปีมะเส็งว่า “ฝ่ายชาวนาเล่าก็อย่าประมาท ที่ใดๆ เปนที่ลุ่มที่เลนมีน้ำในฝน ต้นมือพอจะทำนาได้ ให้รีบจัดแจงลงมือทำนาข้าวหางม้า ข้าวไร่ลงไว้ให้จงมากแต่ในต้นฤดูฝนนี้ เมื่อกลางปีฝนไม่แล้งเหมือนปีหลังข้าวนาสวนนาทุ่งก็จะได้ผลบริบูรณ์ดี ข้าวหางม้าที่ทำไว้จะได้เปนสินค้าแก่คนนอกประเทศได้ ราคากว่าข้าวนาทุ่ง...ชาวต่างชาติเลือกซื้อข้าวที่งามเปนข้าวนาสวน ข้าวนาเมืองเพ็ชรบุรี ข้าวหางม้า ด้วยเห็นว่าเปนข้าวอย่างดี และข้าวนาทุ่งนั้นได้ซื้อขายกันอยู่แต่ในประเทศนี้โดยมาก” (Clergy of Wat Anongkaram, 1968)

1.1.3. ส่งเสริมการบุกเบิกพื้นที่ป่าร้างให้เป็นนาข้าว และยกเว้นภาษีค่านาที่บุกเบิกใหม่ในปีแรก เช่น ประกาศยกเงินทางข้าวค่านาปีแรกโค่นสร้าง (3 เม.ย. 2401) (Clergy of Wat Anongkaram, 1968)

1.2 การแก้ปัญหาการแพร่ต่อต้านพระพุทธรูปลาวทำให้เกิดอาเพศฝนแล้ง

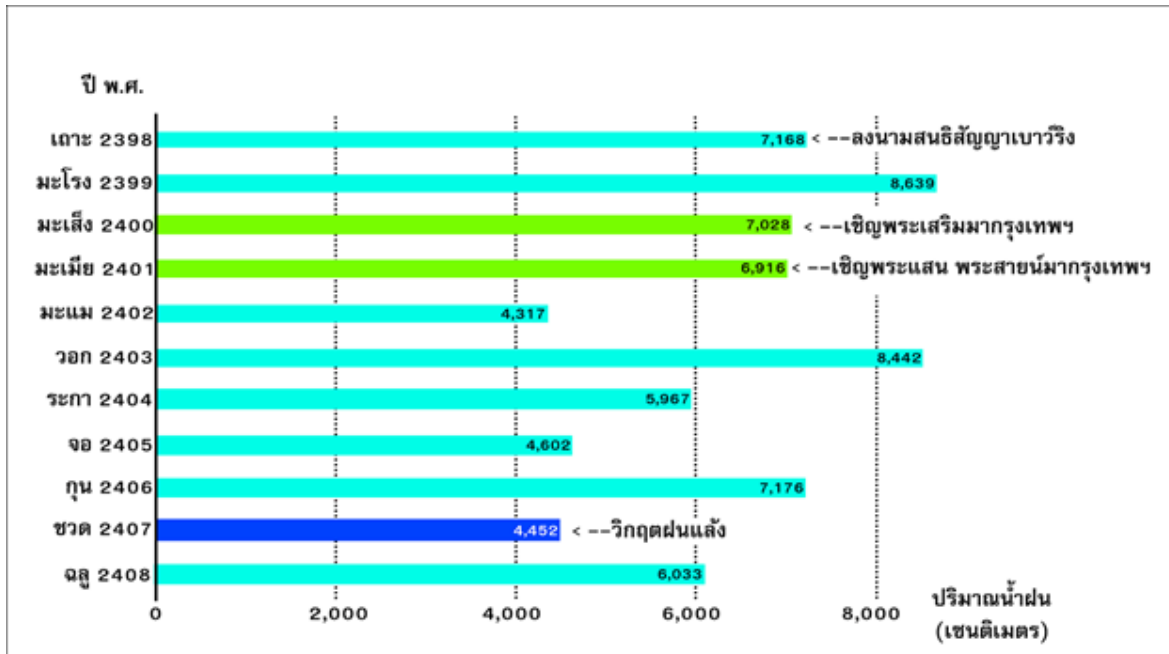
เมื่อข้าวกลายเป็นพืชเศรษฐกิจสร้างรายได้ที่สำคัญ แต่ผลผลิตชาวนั้นจะบริบูรณ์หรือไม่ขึ้นอยู่กับฟ้าฝนธรรมชาติซึ่งเป็นปัจจัยที่ควบคุมไม่ได้ ฝนแล้งคราใดก็โทษว่ามีสิ่งทำให้เกิดอาเพศต่างๆ เมื่อคราวฝนแล้งปีชวดฉศก พ.ศ. 2407 ราษฎรต่างเชื่อว่าเป็นเพราะอาถรรพ์จากพระพุทธรูปลาว ดังพระราชพงศาวดารฯ ว่า “ปีชวดฉศกเกิดฝนแล้งข้าวแพง ท่านเสนาบดีเข้าชื่อกันทำเรื่องราวทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายว่าด้วยได้อินราษฎรขายหญิงหลายพวกหลายเหล่า บ่นซุบซิบกันอยู่เนืองๆ มานานแล้วว่า ครั้งตั้งแต่พระเสริม (เสริม) เมืองเวียงจันทน์ ซึ่งมาอยู่เมืองหนองคาย เชิญลงมาไว้ใน ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อปลายปีมะเส็ง นพศก และพระสายน์ (ไสย) เมืองเวียงจันทน์ซึ่งมาอยู่ด้วยพระเสริม ณ เมืองหนองคาย และพระแสนเมืองมหาไชย เชิญมาไว้ใน ณ วัดปทุมวนาราม เมื่อปลายปีมะเมีย สัมฤทธิศกนั้นมา ฝนในแขวงกรุงเทพมหานครตกน้อยไปกว่าแต่ก่อนทุกปี ต้องบ่นว่าฝนแล้งทุกปี ลางพวกก็ว่าพระพุทธรูปเหล่านี้ไปอยู่ที่ไหนของแพงที่นั่น... ฝนแล้งเข้าคราใดก็มีผู้ซุบซิบรังเกียจด้วยพระพุทธรูป พระเสริม พระ

สายน์ สองพระองค์นี้เนืองๆ หนาหู” (Thipakornwong, 2012) ขุนนางเสนาบดีเสนอว่าให้พระราชทานพระพุทธรูปลาวที่ได้มาจากการสงครามคืนไป หรือพระราชทานให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว นำไปประดิษฐาน ณ พระราชวัง ตำบลบ้านสีทานอกพระนครเพื่อเลี้ยงอาเพศฝนแล้ง ข้าวยากหมากแพง

ในสมัยนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ผู้เป็นศิษย์ของพระวชิรญาณภิกขุ (รัชกาลที่ 4) ทรงบันทึกปริมาณน้ำฝนที่ตกในแต่ละวันต่อเนื่องกัน เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2389 จนถึงปี พ.ศ. 2433 เป็นเวลาถึง 45 ปีมิได้ขาด เป็นบันทึกทางวิทยาศาสตร์-โหราศาสตร์ เรียกว่า “จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน” (Pavareswariya longkorn, 1928-1930) ทรงแต่งกลอนพรรณนาเหตุการณ์-ปริมาณน้ำฝนในปี พ.ศ. 2407 ว่า “ปีชวดน้ำแดง ข้าวแพงฝนน้อย สิ้นสามร้อย น้ำเสมอเกาะเบี่ยง พันสองร้อยห้า ไร่นายากเชิญ ริมฝั่งเป็นเอ็น สูงศอกขอบนา สองศอกน้อยลด กว่าปีหลังมา ได้ส่วนหนึ่งว่า สามส่วนเสียไป น้ำน้อยเช่นนี้ จงได้จำไว้ พระเสาร์ลอดไส้ ล่วงปีข้าวแพง” ในปีนั้นฝนแล้งมากมีฝนตกในฤดู 4,352 เซนติเมตร (ซ.ม.) ฝนนอกฤดู 100 ซ.ม. รวมทั้งปี 4,452 ซ.ม. นาล่มเสียสามในสี่ส่วน เมื่อนำข้อมูลจากจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนและถ้อยความที่เสนาบดีเข้าชื่อกันทำเรื่องราวทูลเกล้าฯ ถวาย มาแสดงในรูปแผนภูมิ (ภาพที่ 1) พบว่าภายหลังอัญเชิญพระเสริม พระสายน์และพระแสน มายังกรุงเทพมหานคร ในปีต่อมาคือปีมะแม พ.ศ. 2402 เกิดภาวะฝนแล้งอย่างหนัก สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ บันทึกสั้นๆ ว่า “แล้งอย่างเอก” เหตุนี้จึงเป็นประเด็นให้ราษฎรสงสัยว่าพระพุทธรูปลาวที่อัญเชิญมาเหล่านี้อาจเป็นอาเพศ จนกระทั่งเกิดภาวะฝนแล้งอย่างหนักในปี พ.ศ. 2407 ซึ่งเป็นปีที่กิจการค้าข้าวอยู่ในช่วงบูม ตลาดขยายตัวอย่างมาก จึงเป็นเหมือนฟางเส้นสุดท้ายที่ผลักดันให้ ราษฎร ชาวนา ขุนนาง พ่อค้า วาณิชที่ยังชีพเกี่ยวเนื่องกับข้าวอดรันทนไม่ได้จนในที่สุดเสนาบดีเข้าชื่อร้องเรียนกับพระมหากษัตริย์เรื่องพระพุทธรูปลาวและนำมาซึ่งการจัดการปรับเปลี่ยนที่ประดิษฐานพระพุทธรูปลาวทั้ง 3 องค์ซึ่งจะกล่าวในตอนต่อไป ส่วนมาตรการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าคือ พระองค์ทรงประกาศแก่เจ้สัว (เจ้าสัว) ผู้แต่งเรือไปค้าขายเมืองต่างประเทศ และผู้ที่นำข้าวไปขายแก่เจ้สัวนายห้างให้ทราบทั่วกันว่า ไม่ให้จำหน่ายเข้าออกไปนอกประเทศ ทำให้ภาวะขาดแคลน

ข้าวและราคาข้าวลดลง ซึ่งการยับยั้งส่งออกข้าวนี้ไม่ขัดกับสัญญาเนื่องจากฝ่ายสยามมีข้อตกลงสงวนสิทธินี้เขียนในหนังสือสนธิสัญญาฯ เป็นข้อความตรงกันทั้งสองภาษาว่า “Whenever a scarcity may be apprehended of salt, rice, and fish, the Siamese Government

reserve to themselves the right of prohibiting, by Public proclamation. แลข้าว เกลือ ปลา ของสามสิ่งนี้ที่ในกรุงฯ ไม่บริบูรณ์มีหมายประกาศห้ามไม่ให้ออกไปก็ได้” (The National Archives of the UK (TNA) ,1855)

ภาพ 1 แผนภูมิแสดงปริมาณน้ำฝนจากบันทึกจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนเฉพาะปี พ.ศ. 2398-2408

ที่มา: จัดทำแผนภูมิ Wachirawit Tungtananuwat, ข้อมูลจาก Pavareswariyalongkorn (1928-1930)

2. ศิลปกรรมในวัดพุทมนารามที่เกี่ยวข้องกับข้าวและการผลิตข้าว

วัดพุทมนาราม เป็นพระอารามหลวงตั้งอยู่เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. 2400 รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แปลง “ท้องนาที่หลวงอยู่ในคลองบางกะปิ” ซึ่งเป็นถิ่นชุมชนชาวนาลาว ชุดเป็นสระบัว ปลุกพรรณบัวต่างๆ ไว้สำหรับประพาสเล่นเรียกว่าสระประทุมวัน และสร้างวังที่ประทับและวัดพุทมนารามขึ้นใหม่ในบริเวณนั้นด้วย บรรดาพระสงฆ์องค์เจ้าและพระพุทธรูปในวัดแห่งนี้ รัชกาลที่ 4 ทรงคัดสรรล้วนแต่เชื้อลาวทั้งสิ้น

2.1 ประติมากรรมบานประตูด้านนอกของพระอุโบสถ ประดับลาย “วิถีชีวิตชาวนา” ซึ่งเป็นงานศิลปะสะท้อนสภาพแวดล้อมในท้องนาคลองบางกะปิในช่วงเวลานั้น บานประตูหน้า ประกอบด้วยภาพชาวนาเทียมควาย ไถนา ภาพคอกควายและเถียงนา ภาพเด็กๆ และครอบครัวชาวนาช่วยกันหาปูปลากับข้าวในท้องนา ภาพใบบัวชูสลอนข้างเถียงนา (ภาพที่ 2) ส่วนบานประตูด้านหลังเป็นภาพชีวิตชาวนาเช่นกัน แต่ที่น่าสนใจคือภาพฝูงควายนอนแช่ปลัก และด้านล่างของประตูเป็นनावักกับนาข้าวเรียงต่อกัน

ภาพ 2 ภาพวิถีชีวิตชาวนากับการปลูกข้าว ประติมากรรมบนบานประตูด้านหน้าพระอุโบสถ
ที่มา: ภาพถ่ายโดย Wachirawit Tungtanuwat บันทึกภาพเมื่อ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2565

2.2 ประติมากรรมบนบานหน้าต่างด้านนอกของพระอุโบสถ ประดับลาย “ธรรมชาติในนาข้าว-นาบัว” โดยทำเป็นรูปนกกระยางนาตัวใหญ่ 2 ตัวซึ่งเป็นนกประจำนาข้าว ยืนแช่น้ำหาปลา แซมสลับกับภาพต้นข้าวค้อมชูรวงใหญ่สีทองอร่าม (ภาพที่ 3)

2.3 การประดิษฐานพระพุทธรูปลาวทั้ง 3 องค์ แต่แรกสร้างวัดนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแห่พระสยามและพระแสนพระพุทธรูปลาวมาเป็นพระประธานในวัดปทุมวนาราม พระแสนนั้นมีหลักฐานว่าเป็นพระประธานในพระอุโบสถ (Bongsasilp, B., 2006) ส่วนพระสยามนั้นแม้ไม่มีกล่าวไว้แต่ก็เชื่อได้ว่าต้องเป็น

พระประธานในพระวิหาร จนกระทั่ง ปี 2407 ฝนแล้งหนัก ราษฎรสยามร้องเรียนเรื่องพระเสริม พระสยามว่าเป็นอาเพศอยู่เมืองใดก็ทำให้ฝนแล้งให้อัญเชิญออกไปอยู่เสียที่เมืองอื่น แต่เนื่องจากพระสยามนั้นอยู่วัดปทุมวนาราม ซึ่งเป็นวัดนอกเมืองอยู่แล้วจึงไม่จำเป็นต้องย้ายไปไหนอีก ส่วนพระเสริมอยู่ในพระบวรราชวังในเขตเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญมาไว้ที่พระวิหารวัดปทุมวนารามเพื่อลดกระแสร้ายลง นอกจากนี้ยังพระราชทาน “พระบาง” คืนลาวไปเพราะเชื่อว่าเป็นพุทธปักษีกับพระแก้วมรกตอยู่ร่วมเมืองมิได้

ภาพ 3 ภาพธรรมชาติท้องไร่ท้องนาและนกกระยางนา ประติมากรรมบนบานหน้าต่างด้านนอกพระอุโบสถ
ที่มา: ภาพถ่ายโดย Wachirawit Tungtanuwat บันทึกภาพเมื่อ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2565

จารึกตำนานพระสายน์

ภาพ 4 พระสายน์และพระราชนิพนธ์ตำนานพระสายน์จารึกบนแผ่นไม้หลังแท่นรัศมีในพระอุโบสถ
ที่มา: ภาพถ่ายโดย Wachirawit Tungtanuwat บันทึกภาพเมื่อ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2565

ต่อมาทรงสลัพระสายน์มาเป็นพระประธานในพระอุโบสถ แล้วทรงพระราชนิพนธ์ตำนานพระสายน์เป็นภาษามคธเขียนด้วยอักษรขอมไว้หลังแท่นรัศมีหลังพระประธานพรรณาน่าว่าชาวลาวล้านช้างเชื่อในพุทธคุณพระสายน์องค์นี้ว่าเมื่อบูชาในที่แจ้งแล้วขอฝนได้ จึงโปรดฯ ให้ตั้งเป็นเอกเทศพระองค์เดียวที่พระอุโบสถ ความเชื่อลาวเรื่องพระสายน์ให้ฝนที่ทรงประกาศนี้แตกต่างข้อเดียวคั่นท์ของราษฎรสยามเรื่องอาเพศฝนแล้งได้อย่างตรงจุด (ภาพที่ 4) และเนื่องจากพระแสนและพระสายน์มีขนาดหน้าตักใกล้เคียงกัน คือ 1 ศอก 6 นิ้ว และ 1 ศอก 1 นิ้ว ตามลำดับ (Thipakornwong, 2012) จึงไม่เป็นอุปสรรคในการย้ายสลัตำแหน่ง อีกทั้งเมื่อพระแสนมาอยู่ร่วมพระวิหารกับพระเสริมเกิดเป็นมงคลนามว่า “แสน-เสริม” จึงเป็นการเหมาะสมเป็นพระประธานคู่ทั้งสององค์ โดยพระเสริมที่มีขนาดใหญ่ หน้าตัก 2 ศอก 1 นิ้ว ให้ตั้งไว้ภายในบุษบกด้านหลัง ส่วนพระแสนที่มีขนาดเล็กตั้งไว้ด้านหน้า ในลักษณะเดียวกับการตั้งพระประธานซ้อนของวัดบวรนิเวศวิหารคือพระพุทธสุวรรณเขตองค์ใหญ่ไว้ด้านหลังและพระพุทธรูปหินสีห์องค์เล็กกว่าไว้ด้านหน้า

ในพระราชนิพนธ์ตำนานพระสายน์ทรงพรรณนาถึงความเชื่อเกี่ยวกับพุทธคุณในการขอฝนของพระสายน์

เป็นภาษามคธว่า ยथा พุทฺธพฺพญฺญิกา อสฺส ตทายํ ปุชิตา สเจ อชฺโฌกาเส สฺพุเท รฺฐาเน วสฺสตถิ ยางเน กเต ตสฺसानุภาวโตเยว เทโว สมมา ปวสฺสติ สสฺสาทิ นิ สมปาเทติ สมิทฺธ เนติ เมทนี ฯ แปลว่า “ฝนแล้งจะมีในกาลใด ถ้าหากว่าพระปฎิมาเจ้านั้น ได้บูชาแล้วในสถานอันสะอาดในที่แจ้ง ครั้นเมื่อการขอเพื่อให้ฝนตกได้ทำแล้ว ฝนก็ย่อมตกโดยชอบ ยังธัญญาทั้งหลายมีข้าวกล้าเป็นต้นให้ถึงพร้อมได้ ย่อมนำเมทนีให้สำเร็จโดยอานุภาพแห่งพระปฎิมาเจ้านั้น ในกาลนั้นแท้”

ท้ายพระคาถาพระองค์ทรงอธิษฐานว่า “อิธ สายนวุหาพุทฺธ ปฎิมา ยํ ปติญฺญิตา สาเหตุ ฎญฺญิสมฺปตฺติ วสฺสกาเลสุสพฺพทาฯ” แปลว่า “พระพุทธรูปปฎิมาเจ้านี้ได้ประดิษฐานอยู่ในที่นี้ ขอจงยังฎญฺญิสมบัตินี้ในพระรัชกาลทั้งหลายให้สำเร็จในกาลทุกเมื่อเทอญฯ (Chom Klao Chao Yu Hua, 1926) หมายความว่า ด้วยพุทธคุณแห่งพระสายน์ที่ประดิษฐาน ณ ที่นี้ ขอให้ฎญฺญิ คือ “ฝนแล้งมีฝน” บริบูรณ์ในช่วงพระรัชกาล (หมายถึงช่วงเข้าพรรษาซึ่งตรงกับฤดูฝน) ในทุกๆ ปีเทอญ ดังนั้นโดยสรุปแล้ว ข้าว; พืชเศรษฐกิจในรัชกาลที่ 4 ก็ส่งผลต่อศิลปะการจัดพื้นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปลาวทั้งสามในวัดปทุมวนารามเช่นกัน

2.4 พญาคันคาก คางคกขอฟน ชานบันไดทางขึ้นพระเจดีย์ใหญ่วัดพุทธรามด้านต่อท้ายพระอุโบสถ ประดับตุ๊กตาศิลารูปคางคก ฝีมืออย่างจีนรูปลักษณะคล้ายลูกสิงโต (ภาพที่ 5) เมื่อพิจารณาจากแนวคิดการตกแต่งแล้วตีความทางประติมานพรณนาแล้วน่าจะหมายถึง “พญา

คันคากโพธิสัตว์” ตามความเชื่อชาวลาว ผู้นำทัพสรรพสัตว์มดปลวกต่อแตนขึ้นไปสู้รบกับพญาแถน (เทวดาผู้ให้ฝน) ถึงบนสวรรค์ จนชนะและบังคับให้พญาแถนปล่อยน้ำฝนลงมา พญาคันคากจึงเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำหรับขอฝนของชาวลาวในถิ่นนั้น

ภาพ 5 คางคกศิลา 2 ตัว (ปลายลูกศรดำ) ทางขึ้นพระเจดีย์-ท้ายพระอุโบสถ สัญลักษณ์ของพญาคันคากขอฟน ที่มา: ภาพถ่ายโดย Wachirawit Tungtananuwat บันทึกภาพเมื่อ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2565

3. ศิลปกรรมในวัดเวฬุราชิมที่เกี่ยวข้องกับข้าวและการค้าข้าว

วัดเวฬุราชิมสร้างโดยจมีนศรีสรักษ์ (เอี่ยม) “เจ้าภาษีโกไม่สี่สุก” ตั้งแต่ปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 3 ต่อมาได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นเจ้าพระยาพลเทพ “เสนาบดีกรมนา” ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อสร้างวัดแล้วเสร็จได้น้อมเกล้าฯ ถวาย เป็นพระอารามหลวง ได้รับพระราชทานนามว่า “วัดเวฬุราชิม” หมายถึง “วัดที่สร้างจากหนี้ภาษีไม่สี่สุกที่ต้องชำระแก่พระราชา” (เวฬุ=ไม่สี่สุก + ราช=ราชา + อิม=หนี้ภาษี) เจ้าพระยาพลเทพนี้เป็นขุนนางสำคัญในยุคธนีสัญญาเบาว์ริง เพราะเป็นผู้ดูแลกิจการทั้งหมดเกี่ยวกับ “ข้าว” นับตั้งแต่การดูแลเรือกสวนไร่นา เก็บภาษีค่านา (ภาษีทางข้าว) จัดซื้อจัดหาข้าวเพื่อใช้ในกิจการของรัฐ ได้สวนคดีความที่เกี่ยวข้องกับที่นาและโคกระบือ เป็นต้น ศิลปกรรมที่น่าสนใจในวัดนี้ คือ หน้าบันโบราณบนศาลาขุมประตูดั้งซึ่งมีอายุนับได้กว่า 160 ปี ซึ่งมีสัญลักษณ์ที่สะท้อนถึงสภาพเศรษฐกิจการค้าระหว่างประเทศที่เติบโตขยายตัวแบบทวีคูณในยุคนั้น คือภาพ “เหรียญกษาปณ์

สยาม” (ภาพที่ 6) ซึ่งเป็นเงินตราสยามแบบใหม่ที่ถูกผลิตขึ้นเพื่อใช้ทดแทนเงินตราสยามแบบดั้งเดิมคือเงินพดด้วงซึ่งมีปัญหาผลิตได้ช้าและไม่ตอบสนองต่ออุปสงค์ของพ่อค้าต่างประเทศ รัชกาลที่ 4 ทรงบรรยายสภาพการขาดเงินพดด้วงสำหรับแลกเปลี่ยนกับเงินเหรียญต่างประเทศเพื่อซื้อข้าวไว้ดังนี้ “ตั้งแต่เขยอนโบวริงเข้ามาทำหนังสือสัญญาแล้ว มาจนถึงเดือนอ้ายปีมะโรง นักชัตรัฐศก (เดือนธันวาคม พ.ศ. 2398) มีเรือลูกค้าต่างประเทศเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพฯ ถึง 103 ลำ เรือลูกค้ากรุงเทพมหานครตกแต่งออกไปค้าขายต่างประเทศถึง 37 ลำ แต่เงินเหรียญเข้ามาซื้อสินค้าลาละสองหมื่นบ้างหมื่นหนึ่งบ้าง ห้าพันบ้าง เงินเหรียญจะใช้ซื้อสินค้ากับลูกค้าที่ในกรุงเทพมหานครก็ไม่มีผู้ใดจะรับเอาเงินเหรียญไว้ ด้วยการไม่เคยใช้มาแต่เดิม นายห้างอังกฤษ ฝรั่งเศส อเมริกัน ซึ่งเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ต้องเอาเงินเหรียญเข้าไปวานช่างในคลังมหาสมบัติทำเงินตรา...ก็ได้ทำไปแล้วถึง 268,827 เหรียญ เงินยังค้างอยู่ช่างนอกอีกก็หลายหมื่นเหรียญ” เมื่อผลิตเงินพดด้วงไม่ทันภายหลังจึงทรงอนุโลมให้ใช้

เหรียญกษาปณ์ต่างประเทศในการซื้อขายข้าวได้ ภายใต้ พักตร์ตราแลกเปลี่ยนที่ราชสำนักสยามและต่างประเทศ ตกลงกันได้ (Clergy of Wat Anongkaram, 1968)

แผงหน้าบันประดิษฐ์ลายพญานาคคู่ 2 ตัวเล่น ไข่มุกไฟ ภายในไข่มุกนั้นมีอักษรจีน 4 ตัว คือ 鄭明 通寶 ออกเสียงสำเนียงจีนกลางว่า “เจิ้ง หมิง ทง เป่า” ตามลำดับ โดยเจิ้งหมิง หมายถึงพระนามจีนของพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ทงหมายถึงเป็นของ และ

เป่าหมายถึง สมบัติ แก้วแหวนเงินทอง ดังนั้น เจิ้งหมิงทง เป่า จึงหมายถึงสิริราชสมบัติของพระมหากษัตริย์เจิ้งหมิง โดยอักษรจีน 4 ตัวนี้ปรากฏอยู่ด้านหลังเหรียญกษาปณ์ที่ ระลึกเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวครบ 60 พรรษา เมื่อปี พ.ศ. 2407 เหรียญนี้เรียก กันในหมู่นักสะสมว่าเหรียญแต้เม้งทงป้อตามสำเนียงจีน แต้จิว

ภาพ 6 หน้าบันซุ้มประตูวัดเวฬุราชินและเหรียญแต้เม้งทงป้อ

ที่มา: ภาพถ่ายโดย Wachirawit Tungtanuwat บันทึกภาพเมื่อ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2565

การวิเคราะห์อภิปรายและตีความ

งานศิลปะเป็นสื่อที่สามารถสะท้อนถึงสภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมความเชื่อ รวมถึงความแนวคิด ของผู้สร้างสรรค์งานศิลปะในยุคสมัยนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี การ ลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริงเปลี่ยนแปลงระบบตลาดครั้งใหญ่ ทำให้ข้าวกลายเป็นพืชเศรษฐกิจ-สินค้าส่งออกที่สำคัญ ของสยาม ส่งผลให้ราคาข้าวก็ปรับสูงขึ้นเรื่อย ๆ ราษฎร และพ่อค้าต่างตื่นกันซื้อ ตื่นกันขาย (Clergy of Wat Anongkaram, 1968) สอดคล้องกับคำกล่าวของ Nana,

K. (2012) ว่าเศรษฐกิจของสยามขึ้นอยู่กับการผลิตข้าว โดยสิ้นเชิง มีการปรับตัวขนานใหญ่ชาวนาหันมาทำนาเพื่อ การส่งออกมากขึ้น การสนับสนุนเพิ่มพื้นที่ปลูกข้าว การให้ ความสำคัญอย่างยิ่งกับปัญหาภัยแล้งซึ่งจะทำให้नाल่มเสีย หาย

การศึกษาศิลปกรรมในวัดปทุมวนารามบ่งชี้ว่า พระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญกับเรื่องการผลิตข้าวและ ปัญหาภัยแล้งซึ่งเป็นอันตรายต่อการผลิตข้าวของประเทศ จนโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระเสริมออกจากพระราชวัง

บวรสถานมงคลของ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว “The Second King” มาประดิษฐาน ณ วัดปฐมวณาราม ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ทั้งในเรื่องของการเจรจาและการปรับสร้างพระพุทธรูปให้รองรับได้ทั้งพระเสริมและพระแสนที่ต้องอยู่ร่วมบุษบกกัน ในขณะเดียวกันก็ทรงย้ายพระสาสน์ที่มีพุทธคุณด้านขอฝนได้มายังพระอุโบสถและจารึกพระราชนิพนธ์คาถาดำเนานพระสาสน์ไว้ด้านหลังซุ้มแท่นพระประธาน ประเด็นนี้ Preamkulanan, P. (2017) อธิบายว่าซุ้มแท่นพระและพระคาถาพระราชนิพนธ์หลังแท่น “เป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของศิลปกรรมในพระราชประสงค์ที่สะท้อนพระราชดำริบางประการของรัชกาลที่ 4” โดยพระคาถาหลังแท่นพระสาสน์นี้แตกต่างจากพระคาถาหลังแท่นพระประธานวัดอื่นๆ ที่เป็นพระอรรถกถา เช่น แท่นวัดมกุฏกษัตริยารามและวัดโสมนัสวิหาร แต่สำหรับแท่นพระสาสน์นี้นั้นกลับเล่าประวัติความเป็นมาของพระสาสน์และการบูชาเพื่อให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลแทน เมื่อพิจารณาประเด็นการสร้างประตูหน้าต่างเป็นลายวิจิตรชีวิตชวนาที่ต้องพึ่งพาน้ำฝน ทำให้อนุมานแนวพระราชดำริได้ว่าเป็นการปรับภูมิสถานของพระอุโบสถให้เหมาะสมและเข้ากับพิธีบูชาขอฝนซึ่งเป็นพิธีการที่จำเป็นสำหรับการทำนาในแคว้นนั้น ในขณะที่ Bongsasilp, B. (2006) อธิบายเพิ่มเติมว่าภาพวิจิตรชีวิตชวนาที่ประตูและหน้าต่างพระอุโบสถว่าเป็นการบันทึกภาพประวัติศาสตร์ในระดับสามัญชนที่เล่าเรื่องราวผ่านงานศิลปกรรม ซึ่งปกติแล้วจะพบเห็นในรูปของงานจิตรกรรมฝาผนังมากกว่าสำหรับประติมากรรมคางคกศิลาหน้าพระเจดีย์นั้น ผู้วิจัยพบข้อสังเกตสำคัญอย่างหนึ่งคือรอบทางขึ้นพระเจดีย์ใหญ่ของพระอารามสำคัญในรัชกาลที่ 4 คือ วัดบวรนิเวศวิหาร และวัดโสมนัสวิหาร มีการปักศิลาหัวเสาแกะสลักเป็นรูปคางคกสามขากับเทพหลิวไหไว้โดยรอบ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สิริมงคลในเรื่องเงินทองเศรษฐกิจอย่างจีน (Welch PB., 2008) แต่สำหรับคางคกวัดปฐมวณารามนั้นเป็นคางคก 4 ขา ลำตัวมีเกล็ด กลางหลังมีเปลวตั้งแต่คอไปจรดหางลักษณะเดียวกับคางคกสามขาจีน แต่ขากลับพิงกลคล้ายกับขาสิงโต ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าคางคก 4 ขานี้ทรงตั้งพระราชหฤทัยให้เป็นสัญลักษณ์ของพญาคันคาก สัญลักษณ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ขอฝนได้ในตำนานความเชื่อชาวลาว ดังนั้นที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ล้วนแสดงถึงอิทธิพลความสำคัญของการค้า พิษเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อการรังสรรค์ศิลปกรรมในวัดปฐมวณารามของรัชกาลที่ 4

สำหรับหน้าบันซุ้มประตูวัดเวฬุราชินนั้นวิเคราะห์แล้วดัดแปลงมาจากลายเออร์หลงสีจู (二龍戲珠) “สองมังกรชิงมุกไฟ” ซึ่งเป็นลายสิริมงคล สื่อถึงช่วงเวลามหามงคล ความยินดี ความปลอดภัย อายุยืนยาว ความมีวาสนาลักษณะเดียวกับสัญลักษณ์สิงโตคู่เล่นลูกบอลฉวนหนิว (Williams, 2006) โดยใช้ภาพนี้กับบุคคลชั้นสูงที่ควรคู่กับสัญลักษณ์มังกร ได้แก่ เทพเจ้า จักรพรรดิ กษัตริย์ เสนาบดี ดังนั้นจึงพบภาพสองมังกรชิงมุกไฟประดับตามศาลเจ้าพระราชวัง เครื่องใช้-เครื่องประดับ ภาชนะเครื่องทรง-เครื่องแบบ เป็นต้น จากพจนานุกรมสัญลักษณ์จีน (Eberhard, 2006) ให้ความหมายว่า ไช้มุกไฟนั้นลอยล่องส่องประกายวิบแวบเป็นสัญลักษณ์ของฟ้าแลบ ลักษณะเดียวกับแก้วของนางเมขลาตามคติไทย ดังนั้นภาพสองมังกรชิงมุกไฟจึงสื่อถึง “การเกิดฝนตก” หน้าบันวัดเวฬุราชินนี้ดัดแปลงแก้มังกรจีนเปลี่ยนเป็น “พญานาค” เพื่อให้สอดคล้องกับตราประจำตำแหน่งเจ้าพระยาพลเทพคือ ตราพระพิรุณทรงพญานาค ส่วนไช้มุกไฟนั้นใช้สัญลักษณ์เหรียญแต่มีหางป้อแทน แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยมีความเห็นว่าความหมายยังคงเดิมอยู่คือ “เป็นสิริมงคลสูงสุดและสื่อถึงการเกิดฝน” ในขณะเดียวกันหากตีความโดยตรงตามรูปภาพแล้วอาจสื่อความหมายว่า “เจ้าพระยาพลเทพ (พญานาค) ทำหน้าที่พิทักษ์ (เก็บภาษีค่า) พระราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เหรียญกษาปณ์แต่มีหางป้อ)” ก็ได้ นับเป็นการผสมผสานศิลปะจีนกับสยามได้อย่างลงตัวและเข้ากับภาวะเศรษฐกิจยุคหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงอย่างยิ่ง

อนึ่งการใช้เหรียญกษาปณ์ในการประดับตกแต่งพระอารามในยุคนี้ยังไม่เคยปรากฏมาก่อน แต่พบว่าการนำตราประจำตัว/ประจำตำแหน่ง หรือพระราชลัญจกรมาประดับพระอารามบ้าง ได้แก่ บานหน้าต่างวัดบุพผาราม ธนบุรีประดับตราประจำตัว บานหน้าต่างวัดบวรนิเวศวิหารประดับตราประจำตำแหน่ง หรือหน้าบันเก๋งเงินฐานพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหารประดับตราพระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว เป็นต้น ต่างจากยุคปัจจุบันที่มีการนำลวดลายพระอารามสำคัญต่างๆ มาพิมพ์บนธนบัตรหรือเหรียญกษาปณ์ การให้ความสำคัญกับเหรียญกษาปณ์ยุคแรกจนนำมาประดับหน้าบันวัดเวฬุราชินแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพิษเศรษฐกิจอย่างช้าและการค้าข้าวจนเกิดการสร้างและยอมรับเงินตรารูปแบบใหม่ที่เรียกว่าเหรียญกษาปณ์ทดแทนเงินพดด้วงแบบเดิม

บทสรุป

ระบบเศรษฐกิจสยามหลังลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 ส่งผลให้ข้าวกลายเป็นพืชเศรษฐกิจและสินค้าส่งออกสำคัญของสยาม ราชสำนักส่งเสริมให้ชาวนาเพิ่มพื้นที่การผลิตข้าวเพื่อการส่งออกมาเพิ่มขึ้น ลดภาษีค่านาปีแรกในไร่นาที่บุกเบิกใหม่ รวมถึงแนะนำสายพันธุ์ข้าวที่เป็นที่ต้องการของต่างประเทศ มีการปรับเปลี่ยนการใช้เงินตราชนิดเหรียญกษาปณ์เพื่อทดแทนเงินพดด้วงแบบเดิมที่ผลิตได้ไม่เพียงพอต่อความต้องการของพ่อค้าต่างประเทศ ชาวนาผู้ผลิตข้าวในระบบเศรษฐกิจใหม่นี้จึงกลายเป็นบุคลากรที่ทรงคุณค่า เมื่อเกิดภัยแล้งอันเป็นศัตรูโดยตรงต่อการผลิตข้าว เกิดภาวะข้าวยากหมากแพง โดยราษฎรเชื่อว่าเกิดอาเพศจากการที่ “พระมหากษัตริย์” อัญเชิญพระพุทธรูปลาวมาประดิษฐานที่กรุงเทพฯ ทุกข์ของราษฎรที่ส่งผลต่อการผลิตข้าวนี้จึงเป็นเรื่องใหญ่และมีอิทธิพลเพียงพอที่ส่งผลต่อการตัดสินใจพระราชหฤทัยในการย้ายพระพุทธรูปลาวที่ถูกพาดพิงไปประดิษฐานยังตำแหน่งพระอารามที่เหมาะสม

ศิลปกรรมเป็นหน้าต่างสะท้อนภาวะเศรษฐกิจสังคมในยุคสมัยของผู้สร้างสรรค์ได้เป็นอย่างดี วัดปทุมวนารามของรัชกาลที่ 4 และวัดเวฬุราชินของเจ้าพระยาพลเทพที่กำลังสร้างในช่วงเวลานั้นจึงได้รับอิทธิพลจากข้าว พิเศษเศรษฐกิจสำคัญของสยามในการรังสรรค์งาน เช่น ลวดลายประดิษฐ์ภาพธรรมชาติและวิธีชีวิตชาวนาบนประตูและหน้าต่างพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม การประกาศพุทธคุณของพระสาयน์ด้านการบูชาของฝนได้ผ่านการพระราชนิพนธ์ตำนานพระสาयน์ หรือการตั้งคangkกศิลาสัญลักษณ์ของพญาคันคากที่พระเจดีย์ใหญ่ตามความเชื่อเรื่องคangkกขของฝนของชาวลาวแทนที่รูปแบบเดิม คือการตั้งคangkกสามขาและเทพหลิวให้ที่เคยสร้างไว้ที่พระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหารและวัดโสมนัสวิหาร ส่วนศิลปกรรมหน้าบันวัดเวฬุราชินนั้นแสดงความโดดเด่นของเหรียญกษาปณ์ซึ่งเป็นเงินตราแบบใหม่ในยุคสนธิสัญญาเบาว์ริงเพื่อแก้ปัญหาการผลิตเงินพดด้วงไม่เพียงพอกับความต้องการใช้ซื้อขายข้าวของชาวต่างชาติ

References

- Bongsasilp, B. (2006). *An architectural study of Wat Padumvanaram Rajvoravihar*. Bangkok: Architecture and Related Arts, Silpakorn University. (in Thai)
- Chom Klao Chao Yu Hua, Phrabat Somdet Phra. (1926). *Legend of Phra Sai, Sra Pathum Temple*. Phranakorn: Sophonphipatthanakorn Printing. (in Thai)
- Clergy of Wat Anongkaram. (1968). *Collection of the announcement of King Rama IV, B.E. 1851 – 1861*. Thonburi: Damrongtham Printing. (in Thai)
- Eberhard, W. (2006). *A dictionary of Chinese symbols*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Lausunthorn, N. (2001). *The Klong-Kolaboth Poem of Wat Phra Chetuphon*. Bangkok: Clergy of Wat Phra Chetuphon. (in Thai)
- Nana, K. (2012). *Behind the bowring treaty and the history of Sir John Bowring*. Bangkok: Matichon. (in Thai)
- Pavareswariyalongkorn, Somdej Phra Mahasamanachao Krom Phraya. (1960). *Memorandum Account for rainwater amount*. Phranakorn: Kamjai karnpim. (in Thai)
- Preamkulanan, P. (2017). *Temple-Palace in his Royal intention of King Rama IV*. Bangkok: Matichon. (in Thai)

- The National Archives of the UK (TNA). (1855). *Treaty of friendship and commerce between great Britain and Siam*. Reference: FO 94/492.
- Thipakornwong, Chao Phraya. (2012). *The Royal Chronicles of Rattanakosin, Rama I – IV. Vol. II*. Nontaburi: SriPhanya. (in Thai)
- Tungtananuwat, W. (2022). Interpretation of the Stellar Arts of King Rama IV in the Couple Temples: Boromniwas-Ratchanaddaram. *EAU Heritage Journal Social Science and Humanities*, 12(3), 31-41. (in Thai)
- Williams, C. A. S. (2006). *Chinese Symbolism and Art Motifs. (4th ed.)*. Singapore: Tuttle Publishing.

